

El paper de les associacions de pares i mares d'alumnes en el sistema educatiu de les Illes Balears

M. Antònia Gomila Grau

RESUM

La participació de les famílies en l'escola és un element cabdal en un sistema que promou la implicació col·lectiva de la comunitat educativa en la construcció d'una societat més justa, democràtica i igualitària. En aquest sentit, el paper que fan les associacions de pares i mares d'alumnes mereix una atenció especial tant de les institucions que sostenen el sistema educatiu com de la investigació en educació. L'article proposa, doncs, una ràpida mirada a les associacions i al seu pes en el sistema educatiu, que viu un moment socioeconòmic difícil.

RESUMEN

La participación de las familias en la escuela es un elemento crucial en un sistema que promueve la implicación colectiva de la comunidad educativa en la construcción de una sociedad más justa, democrática e igualitaria. En este sentido, el papel que juegan las asociaciones de padres y madres de alumnos merece una atención especial tanto por parte de las instituciones que sostienen el sistema educativo como por parte de la investigación en educación. El artículo propone, pues, una rápida mirada a las asociaciones y a su peso en el sistema educativo, que vive un momento socioeconómico difícil.

I. LA PARTICIPACIÓ DE LES FAMÍLIES A L'ESCOLA

Pocs posen en dubte avui que un dels factors que té una incidència més positiva no sols en els resultats escolars individuals dels infants sinó en el funcionament global dels centres educatius i en un sistema educatiu de qualitat és un nivell elevat de participació de tots els membres de la comunitat educativa i de coordinació entre aquests (FERNÁNDEZ ENGUITA, 1993, 2007; GARRETA, 2008; MONTAÑÉS, 2008; COMELLES, 2009). L'Administració educativa reconeix la seva importància en la mateixa normativa. La LOE,¹ per exemple, en els principis establerts a l'article 1 assenyalava

¹ <<http://www.educacion.gob.es/dctm/mepsyd/horizontales/prensa/documentos/2008/loe.pdf?documentId=0901e72b80027758>>. Disposició final primera. Modificació de la Llei orgànica 8/1985, de 3 de juliol, reguladora del dret a l'educació. «1. El artículo 4 de la Ley Orgánica 8/1985, de 3 de julio, reguladora del Derecho a la Educación, queda redactado de la siguiente manera:

“1. Los padres o tutores, en relación con la educación de sus hijos o pupilos, tienen los siguientes derechos:

- A que reciban una educación, con la máxima garantía de calidad, conforme con los fines establecidos en la Constitución, en el correspondiente Estatuto de Autonomía y en las leyes educativas.
- A escoger centro docente tanto público como distinto de los creados por los poderes públicos.
- A que reciban la formación religiosa y moral que esté de acuerdo con sus propias convicciones.
- A estar informados sobre el progreso del aprendizaje e integración socio-educativa de sus hijos.
- A participar en el proceso de enseñanza y aprendizaje de sus hijos.
- A participar en la organización, funcionamiento, gobierno y evaluación del centro educativo, en los términos establecidos en las leyes.
- A ser oídos en aquellas decisiones que afecten a la orientación académica y profesional de sus hijos.

2. Asimismo, como primeros responsables de la educación de sus hijos o pupilos, les corresponde:

- Adoptar las medidas necesarias, o solicitar la ayuda correspondiente en caso de dificultad, para que sus hijos o pupilos cursen las enseñanzas obligatorias y asistan regularmente a clase.
- Proporcionar, en la medida de sus disponibilidades, los recursos y las condiciones necesarias para el progreso escolar.
- Estimularles para que lleven a cabo las actividades de estudio que se les encomienden.
- Participar de manera activa en las actividades que se establezcan en virtud de los compromisos educativos que los centros establezcan con las familias, para mejorar el rendimiento de sus hijos.
- Conocer, participar y apoyar la evolución de su proceso educativo, en colaboración con los profesores y los centros.
- Respetar y hacer respetar las normas establecidas por el centro, la autoridad y las indicaciones u orientaciones educativas del profesorado.
- Fomentar el respeto por todos los componentes de la comunidad educativa.”»

específicament l'esforç compartit entre famílies, alumnat, professorat, centres i Administració i la responsabilitat de tota la comunitat educativa en l'organització, la gestió i el funcionament del sistema educatiu. A la disposició final primera estableix els drets de les famílies i parla de la participació de les famílies en l'educació dels infants en termes oberts, que es tradueixen en una implicació en l'educació dels infants però que deixen la iniciativa de la coeducació als centres o, com a molt, a la normativa autonòmica. La Llei 10/2002, de 23 de desembre, de qualitat de l'educació, a l'article 3, estableix que els pares tenen dret a ser informats sobre el progrés d'aprenentatge i la integració socioeducativa dels seus fills, com també a ser escoltats en les decisions que n'afectin l'orientació acadèmica i professional. Així mateix, i com a primers responsables de l'educació dels fills, els correspon de conèixer l'evolució del seu procés educatiu i de donar-hi suport, en col·laboració amb els professors i els centres. Hi ha també diverses ordres sobre avaluació de les diferents etapes i els diferents nivells educatius en les quals s'estableix l'obligació de donar informació a les famílies de manera regular o periòdica.

Malgrat que aquesta convicció és assumida per tothom, la realitat actual mostra que les dificultats per dur endavant aquesta participació d'una manera efectiva i pràctica són encara moltes. Per començar, la mateixa normativa, tot i que reconeix la seva importància, tampoc no demostra una idea clara del que significa la implicació de les famílies en l'educació dels infants, o ho estableix en termes molt generals i oberts a la iniciativa particular d'uns i altres. En resum, els factors que incideixen en la participació de les famílies són múltiples i complexos i són tant externs (contextuals i socials, com la disponibilitat horària de les famílies, el nivell educatiu dels pares, les circumstàncies socioeconòmiques, les barreres culturals, etc.) com interns (coneixement dels drets i deures, actituds de competència entre professorat i família, manca de canals de comunicació adequats, manca de formació del professorat per manejar la relació amb les famílies, una tradicional desconfiança entre professorat i famílies, etc.).

Així mateix, tot i que és reconeguda la importància del paper de la família en la responsabilitat de l'educació dels fills i alhora és reconegut també (no sense reserves) el seu dret a participar en l'organització, el funcionament, el govern i l'avaluació dels centres educatius (per normativa: MONTAÑÉS, 2007, pàg. 62), sembla que hi ha una tendència al món educatiu de posar el centre en la participació individual més que en la col·lectiva.

Les APIMA representen l'òrgan de participació col·lectiva de les mares i els pares dels alumnes d'un centre educatiu. A través de les APA les famílies poden abordar de forma col·lectiva els problemes i organitzar solucions que permetin millorar diversos àmbits de l'educació dels fills als centres (MONTAÑÉS, 2007, pàg. 62) i assolir objectius comuns. És, com diu Garreta, la forma més visible i institucionalitzada de relacionar-se amb el centre educatiu (GARRETA, 2008, pàg. 10). Tanmateix, la seva dinàmica d'organització i funcionament és complexa d'analitzar, i les fronteres de la seva participació en l'àmbit escolar tampoc no estan clarament definides. Però l'objectiu d'aquest article no és tant analitzar-ne el funcionament i definir quins són aquests obstacles, fronteres i problemàtica que han d'afrontar, sinó analitzar quin és el seu paper al sistema educatiu, no sols com a simples proveïdores de recursos i serveis sinó des de la seva actuació en el manteniment i millora del sistema educatiu. No voldríem avançar sense reiterar que analitzar el paper de les famílies en un sistema educatiu no es limita a conèixer-ne el nivell de participació i implicació tant en l'escola com

en l'educació dels fills. Estudar el paper de les famílies comporta analitzar la manera com participen en un marc relacional amb tota la comunitat educativa (amb l'equip directiu, amb els docents, amb les institucions educatives, amb els altres pares i mares...). És això el que defineix un model determinat de participació, i amb això, una concepció de l'educació i del valor de l'escola com a institució en la societat.

Tal com s'ha esmentat abans, l'anàlisi del funcionament de les APIMA és complicada. La mateixa naturalesa i dinàmica de les APIMA dificulta la recollida de dades i obliga a un treball de revisió constant d'aquestes. Aquest article és sols una breu incursió en l'àmbit de les APIMA a les Illes Balears, que ha estat molt poc estudiat en l'anàlisi sociològica del nostre sistema educatiu. La metodologia aplicada —partir de l'anàlisi de dades recollides a través d'enquestes a APIMA de les Illes Balears,²dades proporcionades per la Conselleria i la Federació d'Associacions de Pares i Mares d'Alumnes i algunes entrevistes als membres d'APIMA— no permet una anàlisi quantitativa rigorosa. Lluny d'això, el treball sols pretén situar l'esforç de les famílies en el marc actual del sistema educatiu balear i donar-hi més visibilitat.

2. LES APIMA A LES ILLES BALEARS

La participació col·lectiva de les famílies sembla que segueix pautes bastant generalitzades i planteja problemàtiques molt comunes. Les APIMA de les Illes Balears no s'escapen de dificultats com la manca d'homogeneïtat, una gran mobilitat dels membres responsables; desconeixement i manca d'informació respecte a la normativa, el funcionament dels centres i de les pròpies associacions i funcions; manca de comunicació amb els equips directius i en general, manca de tradició de participació.

Amb tot això, dur un registre actualitzat que permeti una anàlisi quantitativa que comptabilitzi les APIMA, amb el nombre de socis, les quotes i la seva activitat és molt complicat. Molt més difícil és saber amb exactitud el nombre de membres realment actius (no els que constitueixen la junta directiva) en el si de les associacions o, per dir-ho d'una altra manera, distingir entre els diferents nivells de participació que implica l'associació. En general, la participació de les famílies als centres a través de les APIMA ha estat sempre baixa (GARRETA, 2008, pàg. 24). Fernández Enguita (1993) l'ha qualificat com un moviment dèbil estructuralment a causa, precisament, del tipus de relacions que ha mantingut tradicionalment amb l'escola i els professionals (relació accidental i puntual de les famílies amb l'escola, poca tradició de participació i democratització als centres educatius, relació conflictiva o dependent i subordinada respecte al professorat...).

Les xifres sobre afiliació a les APIMA a les escoles de les Illes Balears són molt irregulars. L'afiliació sol ser més elevada als centres d'infantil i primària i molt menor als centres de secundària, com també la participació activa.³ Les diferències entre unes associacions i altres no estan tant en funció de la quota a pagar, que generalment sol ser baixa (entre 40 i 10 euros l'any), sinó més aviat en

² Les enquestes enviades a les APIMA associades a la FAPA les han respost un total de 18 APIMA.

³ De la mateixa manera, s'observa també una remarcable diferència en la participació en funció de l'origen cultural/ètnic de les famílies. Les minories (gitanos, immigrants) presenten un nivell de participació molt inferior.

els beneficis que representa l'associació, el temps que fa que funciona l'associació o la capacitat de dinamització dels membres de la junta⁴. Així, mentre hi ha APIMA que amb prou feines arriben a un 20% de famílies associades, n'hi ha d'altres que en tenen el 100%. El volum de dades de la nostra enquesta no ens permet oferir xifres concretes. Les dades de la FAPA ens mostren que hi ha 15 APIMA que tenen únicament d'1 a 50 associats, i 147 APIMA tenen més de 100 associats (4 APIMA tenen més de 500 famílies associades). Segons les dades que maneja Garreta, en el seu estudi de 2008, la mitjana d'inscripció de famílies sol ser del 57,5%⁵. Únicament el 19% dels centres té una proporció de famílies inscrites a l'APA inferior al 25% de les famílies, mentre que poc més del 31% dels centres té més del 75% de famílies associades (GARRETA, 2008, pàg. 111-112).

Caldria fer, emperò, una primera distinció entre l'associació, que implica el pagament d'una quota anual i un nivell d'implicació més elevat, que significa la participació activa en la gestió i organització d'actuacions. Tot i que la normativa permet un mínim de tres vocals fins a un màxim de dotze, als quals s'afegeixen els quatre càrrecs principals (presidència, vicepresidència, secretariat, tresoreria), la majoria d'APIMA funciona amb l'empenta d'un petit grup de quatre o cinc persones de mitjana. Garreta subratlla que la principal dificultat que tenen els centres en relació amb la participació de les famílies, és precisament la baixa participació a les reunions, a les activitats i a la inscripció a les APIMA. Segons els seus resultats, únicament el 18,3% de les famílies sol participar d'una manera activa i regular a les reunions i activitats organitzades per les APIMA (GARRETA, 2008, pàg. 105). El Dictamen 7/2009 de l'educació secundària a les Illes Balears corrobora aquestes dades. Segons l'informe, el 19,3% de pares declara que participa de forma activa a l'APIMA, mentre que sols el 7,3% declara que participa al consell escolar⁶. Això no està en cap cas relacionat amb l'interès que mostren les famílies per l'educació dels fills, ja que la participació, l'interès i les expectatives sobre l'educació dels fills tenen també altres espais més individualitzats.

Federació	Nre. d'APIMA federades	Percentatge sobre el total d'APIMA
COAPA	264	79,7
CONFAECIB	37	11,17
FAIB-CONCAPA	25	7,5
FAPA Col·legis Franciscans	5	1,5

Font: Dades de la Conselleria d'Educació, Cultura i Universitats. Direcció General de Planificació, Inspecció i Infraestructures Educatives.

En aquest marc, emperò, si ens regim per les xifres actualitzades del curs 2011-12 de la Conselleria, es podria afirmar que el nivell d'associació de les famílies a les APIMA dels centres dels seus fills i sobretot el d'associació de les APIMA a les federacions és bastant elevat. El 86,19% dels centres educatius té una APIMA federada en alguna de les 6 federacions i 2 confederacions existents a les Illes Balears. Garreta ja detecta aquesta diferència entre l'afiliació a les APIMA i l'afiliació d'aquestes

⁴ Val a dir que l'existència d'algun conflicte, bé amb el centre, bé amb l'Administració, sol ser un potent mecanisme de dinamització de les famílies.

⁵ Tot i que el mateix Garreta remarca la gran diversitat en relació amb la comunitat autònoma. Així, Catalunya té una mitjana de participació del 73,77%, molt elevada si la comparem amb Andalusia (48,84%) o les Canàries (48,8%).

⁶ Les dades fan referència únicament a l'ensenyament secundari. Les xifres són més elevades a infantil i primària.

a les federacions, amb un grau de participació molt més elevat en les darreres (GARRETA, 2008). De les escoles públiques, gairebé el 80% estan federades a la confederació majoritària a les Illes: COAPA.⁷ Aquesta federació té també associades el 20% d'escoles concertades. Són precisament les APIMA d'escoles concertades les que mostren una major dispersió pel que fa a la federació, en funció, en gran part, del seu projecte. Així, les cooperatives escolars estan federades a COAPA, i les APIMA d'escoles catòliques estan federades a la Confederació d'Escoles Catòliques (CONFAECIB), que aglutina l'11,7% del total d'APIMA, i a la Federació de Col·legis Franciscans, formada per les APIMA dels 5 col·legis franciscans, que representa l'1,5% de les APIMA federades. L'altra federació (FAIB⁸) té associades un reduït nombre d'APIMA (7,5%), la majoria d'escoles concertades. Tot i les dificultats de funcionament intrínseques a les associacions de pares, el nivell d'associacions federades és molt elevat. Fins i tot dels centres concertats, el 75,5% de les APIMA estan associades a una federació.

Així i tot, el nivell d'associació és encara baix si el comparem amb altres comunitats. Així, a Catalunya hi ha 4 federacions importants, dues de l'escola pública. La Federació d'Associacions de Mares i Pares d'Alumnes de Catalunya aglutina el 93% de les escoles d'infantil i primària públiques i el 45% dels instituts de secundària, amb més de 2.050 APIMA. La resta de centres de secundària públics estan federats a la FAPAES (Federació d'Associacions de Pares i Mares d'Educació Secundària). L'escola concertada es concentra a la Confederació Cristiana d'Associacions de Pares i Mares d'Alumnes de Catalunya (CCAPAC). A la comunitat d'Aragó, hi ha dues federacions: FAPAR, que aglutina el 85% de les APA de centres de la xarxa pública, i FECAPARAGÓN, que aglutina el 15% d'APIMA, totes de centres concertades.

3. LES FUNCIONS DE LES APIMA I EL SEU PAPER EN EL SISTEMA EDUCATIU

L'Ordre I 10/2002, de 27 de setembre, de la Llei orgànica d'educació,⁹ encara vigent, reconeix a les APIMA les funcions següents:

- a) Fer propostes al Consell Escolar per a l'elaboració i la modificació del:
 - Projecte de gestió
 - Reglament o normes de funcionament
 - Projecte educatiu, que inclou:
 - el reglament d'organització i funcionament,
 - el projecte lingüístic,
 - altres projectes de la programació general anual (PGA), respectant els aspectes pedagògicodocents que són competència del claustre.
- b) Fer propostes per a la realització d'activitats extraescolars, que, una vegada acceptades, han de

⁷ Que a la vegada està associada a la Confederació Espanyola d'Associacions de Pares i Mares d'Alumnes.

⁸ Associada a la Confederació Catòlica Nacional de Pares de Família i Pares d'Alumnes.

⁹ Reglament orgànic ROF, Títol VI. Associacions de pares i mares d'alumnes. Art. 70: Constitució i funcions de les associacions de pares i mares d'alumnes.

figurar en la programació general anual. (Les activitats complementàries de l'escola com ara sortides a biblioteques, excursions, visites a granges, exposicions..., són competència exclusiva del professorat, i han d'estar recollides a les programacions didàctiques.)

- c) Informar el Consell Escolar d'aquells aspectes del funcionament del centre que considerin oportú.
- d) Elaborar informes per al Consell Escolar, per iniciativa pròpia o a petició d'aquest.
- e) Presentar candidatures diferenciades a les eleccions de representants de pares i mares del Consell Escolar i, quan es tracti de les associacions de pares i mares d'alumnes més representatives, designar representants per formar part del Consell Escolar, en les condicions previstes en aquest reglament.
- f) Utilitzar gratuïtament les instal·lacions del centre, en els termes establerts en la normativa vigent.
- g) Rebre un exemplar del projecte educatiu, i de les seves modificacions, així com de la programació general anual i de la memòria de final de curs, una còpia del projecte lingüístic, del reglament de funcionament, del projecte de gestió i de les normes de convivència.
- h) Rebre informació del Consell Escolar sobre els temes tractats, i rebre l'ordre del dia de les reunions del Consell abans que tinguin lloc, per tal de poder elaborar propostes.
- i) Rebre informació sobre els llibres de text i els materials didàctics adoptats pel centre.
- j) Conèixer els resultats acadèmics i la valoració que en faci el Consell Escolar i participar en els processos d'avaluació externa i interna del centre.
- k) Informar la comunitat educativa de la seva activitat.
- l) Fomentar la col·laboració entre els pares, les mares o tutors legals d'alumnes i el professorat del centre, i les associacions d'alumnes (en el cas d'educació secundària), amb la finalitat de millorar-ne el funcionament.
- m) Fomentar la col·laboració entre el professorat i la mateixa associació de pares i mares d'alumnes.
- n) En els casos en què l'associació gestioni les activitats extraescolars, aquestes es realitzaran sota la supervisió del Consell Escolar del centre i del coordinador d'activitats extraescolars.
- o) Exercir totes les facultats i funcions que siguin establertes a la normativa vigent.

Tot i que les funcions de les APIMA estan ben definides a la normativa, no hi ha un coneixement precís de quines són aquestes, tant per part seva (la mateixa APIMA) com per part dels centres. La mateixa dinàmica dels centres i de les APIMA ha fet que algunes d'aquestes funcions s'hagin anat desvirtuant i ha dut a la situació que les APIMA assumeixin funcions que no els corresponen pròpiament, i que,

en canvi, oblidin o en descuidin altres que sí que els són pròpies (BALLARÍN, 2012). La manca d'un traspàs correcte (traspàs d'informació, traspàs de documentació...) en el procés de transició d'una junta directiva a una de nova és un dels factors que han contribuït a aquesta situació. Això fa que moltes APIMA hagin de començar de bell nou a recollir informació i aprendre el funcionament cada vegada que es canvien els membres de la junta. En altres casos, han estat els mateixos centres que han delegat en les APIMA funcions que els corresponien a ells, especialment en àrees de gestió que impliquen unes condicions que les APIMA, per les seves característiques, no compleixen (en tant que associació)¹⁰ o no tenen previstes als seus estatuts. Aquesta circumstància és en gran part la causant d'un estat d'opinió general que les principals funcions de les APIMA són organitzar activitats extraescolars, però també la causant que moltes APIMA assumeixin la gestió d'àrees la responsabilitat de les quals correspon a l'Administració. L'estudi de Garreta de 2008 sobre les APIMA a tot l'Estat revela que gran part de la concepció que tenen les famílies sobre les funcions de les associacions és precisament la prestació de serveis (activitats extraescolars, menjador...). Així, el 87,9% dels pares afirma que correspon a les APIMA l'organització de les activitats extraescolars. Altres serveis com l'escola matiner i el menjador són concebuts com a serveis del centre (sols el 3% pensa que correspon a les APIMA gestionar i organitzar un menjador escolar, i el 2,4%, l'escola matiner). La construcció d'aquesta idea de les associacions com a gestores de serveis es va forjant des de començament dels anys noranta, quan seguint estratègies de racionalització econòmica l'Administració deixa d'oferir serveis inclosos en el sistema educatiu (menjadors i activitats extraescolars) i passen a ser considerats serveis «externs» a aquest. Per cobrir aquestes necessitats les associacions es generalitzen i comencen a orientar gran part de la seva tasca a aquests serveis (GARRETA, 2008, pàg. 60).

D'aquesta manera, tot i que les APIMA no tenen l'obligació de gestionar cap servei dels centres, a Mallorca hi ha 21 menjadors escolars gestionats per les APIMA (5 a Palma i 16 a la Part Forana), 3 dels quals tenen cuina pròpia i fan el menjar allà mateix. A Menorca hi ha també una APIMA que gestiona el menjador de l'escola. A la resta de centres que disposen de menjador, aquest és gestionat pel mateix centre a través d'empreses especialitzades que poden (o no) aportar personal (monitors, personal de cuina i neteja). El cas de l'APIMA del CEIP Rafal Vell és paradigmàtic, ja que gestiona un menjador amb cuina pròpia que acull una mitjana de 200 infants fixos per curs, amb 14 monitors. En aquest cas, com en altres que es troben en situació similar, la qualitat del servei constitueix un element bàsic que pot haver influït en la decisió d'assumir el cost i l'esforç que representa la gestió d'un menjador escolar d'aquestes característiques. En alguns d'aquests centres, el fet que l'APIMA tingui la responsabilitat de la gestió d'un menjador escolar ha estat fruit d'una dinàmica iniciada temps enrere,¹¹ que ha anat funcionant de manera gairebé automàtica fins avui dia. Amb l'ànim d'oferir un servei de millor qualitat o de cobrir necessitats que ni l'Administració ni el centre estaven cobrint, algunes d'aquestes APIMA assumien les condicions que posava la Conselleria sense adonar-se del risc que això podia presentar en circumstàncies econòmiques globals poc favorables. Precisament, l'ajuda financera proporcionada per l'Administració a través de les beques de menjador a l'alumnat amb dificultats econòmiques va propiciar, en un determinat moment, que algunes APIMA acceptassin condicions que, si bé en aquell moment podrien fàcilment assumir per la situació conjuntural, representaven un risc molt elevat i un sobre esforç considerable.

¹⁰ Com és, per exemple, l'exigència de constituir-se en empresa per gestionar certs serveis, com els de menjador.

¹¹ En moltes ocasions en la dècada dels noranta.

D'aquesta manera, alguns convenis entre la Conselleria i les APIMA deixaven a les associacions de pares la responsabilitat de garantir l'assistència d'un nombre d'usuaris suficient per mantenir el cost del servei, la responsabilitat d'assumir per complet els requisits sanitaris i de Seguretat Social del personal contractat, etc. En cursos anteriors al 2010-11, el retard en la resolució i recepció de les ajudes va fer que moltes famílies optassin per no fer ús d'aquest servei, atesa la impossibilitat d'avançar els diners i la incertesa de l'ajuda. Per poder seguir mantenint el servei, les APIMA gestores han hagut de cobrir el dèficit mitjançant recursos provinents d'altres fonts o endeutant-se amb la promesa de rebre aquestes beques. El curs 2010-11, la quantia destinada a les beques de menjador va desaparèixer,¹² i a causa d'això, també el nombre de beneficiaris, precisament per les condicions establertes per la Conselleria per poder accedir a aquestes beques.¹³ Algunes APIMA han pogut assumir el cost a través d'altres fonts de finançament, però en altres associacions els membres de la junta directiva han hagut de respondre amb el seu propi patrimoni per poder fer front a les despeses generades pel menjador escolar. És el cas de l'APIMA del CEIP Es Pont de Son Gotleu, on, durant el curs 2009-10, el retard en la percepció de les ajudes i l'elevat nombre d'impagats¹⁴ va suposar que els membres de la junta, amb la solidaritat del professorat, haguessin d'aportar fins a 400 euros del seu patrimoni particular per poder fer front a les despeses, fet que va generar que el curs proper el servei estigui en risc de desaparèixer.

Pel que fa les activitats extraescolars, en la normativa s'estableix que les APIMA poden fer propostes i fins i tot gestionar-les, amb l'acord del Consell Escolar. La mateixa Conselleria reconeix la dificultat de saber amb exactitud el nombre d'APIMA que gestionen directament les activitats extraescolars, tot i que afirma que són les de la majoria de centres públics. És l'APIMA la que contracta els monitors i elegeix les activitats directament o encarrega a les empreses que facin aquesta gestió. També en la majoria de centres conviuen activitats organitzades per l'associació i altres activitats organitzades per organismes esportius municipals (IME en el cas de Palma) i/o clubs esportius privats i empreses especialitzades (idiomes, matemàtiques, activitats lúdiques...).

A l'escola concertada, és també l'APIMA qui gestiona les activitats de l'horabaixa (les del migdia estan gestionades majoritàriament pels centres mateixos). La Conselleria reconeix també que els darrers anys les empreses dedicades a organitzar activitats extraescolars estan substituint les APIMA en aquestes tasques. La raó principal és la necessitat de posar en marxa iniciatives originals per reduir el cost de les activitats per la disminució de les sol·licituds a causa de la crisi.

Les dades de les enquestes realitzades a les APIMA federades a FAPA Mallorca no ens permeten oferir xifres ni percentatges concrets, ja que únicament ens han respost 18 centres. Així i tot, la tendència és clara i corrobora les informacions de la Conselleria. En general, tots els centres d'infantil i primària ofereixen activitats extraescolars. Els centres de secundària, en canvi, majoritàriament no n'ofereixen, i quan ho fan és sempre l'APIMA qui les gestiona. Els preus i la proporció d'alumnat que utilitza el servei varien molt entre un centre i un altre. Així, l'IES Calvià

¹² Ha quedat reduïda únicament a educació especial.

¹³ Utilitzar el servei com a mínim un 70% des del 10 de gener al 22 de juny. Resolució del conseller d'Educació i Cultura de 13 de desembre de 2010 per la qual es convoquen ajudes individualitzades de menjador per als alumnes que estudien als centres docents no universitaris durant el curs escolar 2010-11. <<http://boib.caib.es/pdf/2010183/mp49.pdf>>

¹⁴ Molts dels quals amb la idea que accedirien a beques de menjador que després, a causa d'una modificació en el barem, no han percebut.

ofereix únicament 2 activitats (a 24 euros els socis i 30 euros els no socis), a les quals assisteix un 1,15% de l'alumnat total. En canvi, l'IES Sureda i Blanes ofereix 10 activitats diferents, amb un 15% d'alumnat del centre inscrit en alguna. També el CEIP Rafal Vell de Palma ofereix 9 activitats diferents a 14 euros, i té una assistència del 22% del total de l'alumnat. Fora de Palma sembla que l'assistència dels alumnes a les activitats extraescolars és més gran.

Tot i que la majoria de centres afirmen que els preus de les activitats cobreixen el cost d'aquestes, no tots es veuen en la mateixa situació. Així, l'APIMA del CEIP de Santa Catalina de Palma ha d'aportar 400 euros anuals a fons perdut per cobrir el cost de les activitats a causa de l'opció de mantenir-les a un nivell baix que permeti a totes les famílies (incloses les que tenen més dificultats econòmiques) accedir al servei. Actualment més del 33% d'infants del centre assisteix a aquestes activitats. Un altre cas és el de l'APIMA del CEIP Escola Graduada, que fa aportacions entre 2.800 i 3.000 euros anuals a fons perdut per poder mantenir el servei a un cost inferior a 30 euros mensuals per activitat. Ambdues APIMA reben una ajuda de l'Ajuntament per poder finançar el cost d'aquestes activitats.

Un altre dels serveis que gestionen algunes APIMA són les escoles matineres. En alguns d'aquests casos, el servei compta amb la presència de voluntaris en lloc de monitors contractats, ja que, si no és l'escola la que ho gestiona directament, no hi ha aportació de la Conselleria. En altres casos, el servei es dona mitjançant empreses privades especialitzades, que cobreix l'APIMA o bé amb recursos del centre mateix (a través de factura) o bé amb recursos propis. En qualsevol cas, gran part del cost del servei és cobert per les famílies usuàries, i el preu varia en funció de l'ús del servei (esporàdic o regular), si les famílies són sòcies de l'APIMA i del preu que es fixa a través del CE. Les escoles matineres que gestiona el mateix centre, i no l'APIMA, cobreixen el seu cost a través de la Conselleria, que assigna el finançament a partir de la presentació d'un projecte pedagògic. Les darreres instruccions per al curs 2012-13 presenten la novetat que aquests recursos aportats no es poden destinar a cobrir les despeses del personal (sigui professorat, a través de complements, siguin monitors, si es gestiona a través d'una empresa), i així s'incrementa el pes sobre les famílies usuàries, que veuran augmentar els preus per poder mantenir el servei.¹⁵

Sovint, la càrrega de gestió que van assumint algunes APIMA les esgota i les deixa molt poc temps per exercir altres funcions que els corresponen. L'exercici d'aquestes no sempre és tasca fàcil, i més enllà de la convicció dels avantatges de la participació de les famílies en l'educació dels fills i l'escola, hi ha altres factors que hi incideixen. Pel que fa, per exemple, a la participació en els òrgans de gestió i organització dels centres (consells escolars, comissions), nombrosos treballs confirmen l'escassa participació dels pares (FERNÁNDEZ ENGUITA 1993, 2007; Dictamen 7/2009). El funcionament estructural dels consells escolars ha deixat tradicionalment un paper molt marginal a les famílies, a qui ha utilitzat com a simples espectadors de decisions que s'han acordat prèviament als claustres o als equips directius. La por de molts dels pares de no ser «competents» per decidir sobre qüestions de gestió del centre o qüestions pedagògiques (per exemple, l'elaboració de la PGA) s'afegeix a la sensació que ja està tot decidit i que un desacord amb les idees consensuades representaria un conflicte amb el centre.

¹⁵ http://www.caib.es/govern/sac/visor_proc.do?codi=846571&lang=ca&coduo=36

Una altra de les funcions de les APIMA és cobrir les necessitats formatives dels mateixos associats. En un context social de reconeixement de la importància de la funció educativa de la família, es parla cada vegada més de la necessitat de traçar un bon projecte educatiu en la família, de la responsabilitat dels pares, de la necessitat de dedicar-hi temps, recursos i reflexió, de la incidència de la seva implicació en l'èxit de la «carrera» escolar dels fills, etc. I tot això en un context on els agents de socialització són múltiples, més complexos i difícils de controlar que mai. Aquesta situació sovint deixa en els pares i mares el dubte sobre les seves competències i habilitats per exercir el rol parental de forma positiva (MARTÍNEZ GONZÁLEZ, 2009, pàg. 15), i d'aquí el sentiment dels mateixos pares i mares de necessitar eines «extra» per dur endavant aquestes funcions. La major part d'aquestes necessitats formatives estan relacionades amb les pròpies competències i capacitats com a pares i mares, que a la vegada comprenen múltiples àmbits i estan molt segmentades en funció d'aspectes culturals, geogràfics, socioeconòmics, educatius, etc. Les temàtiques fan referència a la necessitat d'adquirir pautes educatives i relacionals.¹⁶ Tot un altre bloc formatiu, del qual també se solen encarregar les federacions, està relacionat precisament amb el funcionament, organització i dinamització de les associacions de pares i mares. La FAPA, per exemple, ofereix periòdicament cursos de gestió comptable d'APIMA, cursos per a pares i mares consellers escolars i cursos de funcionament i dinamització d'APIMA per a membres de juntes directives.

La formació que ofereixen les APIMA, amb formats adaptats a les particularitats i necessitats de les famílies, constitueix —més enllà de tenir una funció formativa-informativa— un potent element cohesionador i dinamitzador d'un moviment molt dispers de mena. La formació dels pares i mares és un element cabdal en la capacitat d'aquests en el mateix procés educatiu dels fills, però també és bàsica per participar de forma activa en el sistema educatiu, no sols a partir de la reivindicació de millores i canvis sinó també de la seva capacitat de desenvolupar projectes en col·laboració amb els propis centres que millorin la qualitat d'ensenyament i de funcionament. Així i tot, d'acord amb la dinàmica de participació, l'assistència a les escoles de pares i als cursos de gestió de la federació sol ser baixa o, si més no, bastant irregular, i no es tracta tampoc d'una oferta formativa estructurada i permanent. Tot i que s'ofereix formació a partir de certs programes institucionals i privats (generalment d'associacions concretes), l'oferta d'escoles de pares sol dependre molt de la pròpia iniciativa de l'APIMA i de la seva capacitat d'organització i dinamització. Durant el curs 2010-11 va tenir lloc una iniciativa d'estructurar una oferta formativa en l'àmbit de les Illes Balears amb el Pla de formació de famílies organitzat conjuntament per la COAPA i l'Institut de Ciències de l'Educació, finançat per la Conselleria i coordinat amb múltiples institucions (públiques i privades) de diversos àmbits, que va permetre una oferta temàtica bastant completa (educació per a la salut, noves tecnologies, aspectes relacionals, psicopedagògics i d'habilitats socials, necessitats educatives especials, etc.). Segons les dades de la memòria, el nombre d'assistents als tallers de pares dels

¹⁶ Les principals temàtiques són:

- Normes i límits
- Pautes i rutines
- Convivència i relacions pares-fills
- Habilitats socials
- Orientació educativa i/o professional
- Pautes de salut (alimentació, esport, prevenció de conductes addictives, salut afectivosexual...)
- Noves tecnologies i utilització de la xarxa
- Suport a l'aprenentatge dels fills (tècniques d'estudi, dificultats d'aprenentatge com TDAH, dislèxia i altres...).

diversos temes proposats¹⁷ va oscil·lar entre 5 i 25 persones (exceptuant dos casos puntuals en què l'assistència va ser massiva), però al llarg del curs escolar l'assistència fou de prop de 1.500 persones a les 185 sessions formatives que es realitzaren a les 4 illes. El balanç positiu d'aquest programa ha permès fer visible la necessitat i la demanda de les famílies de programes estructurats i coordinats de formació i, sobretot, la necessitat d'oferir un major suport a iniciatives orientades a la formació i capacitació dels pares i mares. El desenvolupament d'un programa estable queda, emperò, subjecte a les possibilitats de finançament.

4. EL PAPER DE LES APIMA EN EL «SOSTENIMENT» ECONÒMIC DELS CENTRES

Per a la realització de totes aquestes tasques de gestió, com també per a l'organització de les activitats i els serveis que presten les associacions, la Conselleria proposa dues modalitats de subvencions, per a despeses de funcionament i per a activitats, més una línia de subvencions per a les federacions que està en relació amb el nombre d'associats. Els darrers cursos, fins al curs 2009-10, que va ser el darrer any en què es varen concedir aquestes subvencions, la Conselleria ha destinat un total de 204.000 euros a les APIMA, quantitat que s'ha anat reduint progressivament fins als 150.000 euros del curs 2009-10. Així i tot, no es cobriren el 100% de les sol·licituds ni totes les APIMA sol·licitaren la subvenció. El curs 2006-2007 sols es va gastar el 81% de la partida destinada, el curs 2007-2008, el 78%, el 2008-2009, el 83%, però el curs 2009-10 sols es va gastar el 55% de la partida destinada a subvenció de les APIMA. Les causes d'aquest romanent en la partida no s'han de cercar tant en la necessitat i/o l'interès de les APIMA per rebre les ajudes, sinó en les condicions exigides per la Conselleria per poder accedir-hi i en les enormes dificultats burocràtiques que implica fer la sol·licitud. Es desconeix on va el romanent d'aquesta partida, però no consta que reverteixi directament a les associacions, ja que no hi ha cap altre mecanisme de finançament d'àmbit autonòmic. Així mateix, hi ha altres fonts de finançament de les administracions locals (ajuntaments¹⁸) que permeten complementar les ajudes que proporciona la Conselleria.

A part de les subvencions, les APIMA reben la part més important del seu pressupost de les quotes dels socis. Ja s'ha dit abans que, tot i que la participació activa és en general baixa, l'afiliació sol ser elevada en la majoria de centres, a causa precisament del benefici que representa ser soci de l'APIMA en les activitats complementàries que organitzen el centre i la mateixa APIMA. En realitat, moltes de les associacions poden oferir descomptes als associats en activitats organitzades pel centre precisament perquè aporten recursos al mateix centre per fer aquestes activitats.

Una altra part del finançament de les APIMA prové de les comissions d'alguns dels serveis que poden prestar (venda de llibres, gestió de les activitats extraescolars...), però no manegen mai grans quantitats, precisament perquè la majoria es reinverteixen en els mateixos serveis o directament en els centres.¹⁹ De fet, les seves aportacions han estat, en el marc d'un sistema

¹⁷ Educació per a la salut: alimentació i hàbits saludables, sexualitat, prevenció de conductes addictives; xarxes socials; relacions i comunicació familiar i dificultats de l'aprenentatge (TDAH, dislèxia...).

¹⁸ Oscil·len entre els 100 i els 800 euros segons l'Ajuntament i la modalitat de l'ajuda (per a projectes, per a activitats...).

¹⁹ Cal recordar que les APIMA són associacions sense ànim de lucre, per tant, els beneficis sempre es reinverteixen en actuacions (lúdiques, educatives o de gestió) del centre.

educatiu amb un finançament crònicament insuficient (mai no s'ha arribat al 5% en l'àmbit estatal i mai no s'ha superat el 3,5% en l'àmbit autonòmic, quan els organismes internacionals recomanen el 6% del PIB), no ja importants sinó estrictament necessàries. L'estudi de Garreta mostra que més del 70% dels centres reconeixen el suport de la seva APIMA (en aquest cas, no únicament financer, sinó de tot tipus). Les aportacions financeres que fan les APIMA als centres varien molt en funció dels recursos de què disposen i la capacitat de gestionar-los (i aconseguir-los). Per tant, no es tracta d'aportacions fixes, tot i que poden arribar a ser regulars (anuals). Així, ens trobam APIMA que no aporten cap quantitat i altres que afirmen que fan contribucions al centre de fins 12.000 euros. La mitjana de les aportacions oscil·la, emperò, entre els 1.000 i els 4.000 euros anuals. Aquestes aportacions van destinades no sols a complementar el material de l'escola (material esportiu, material didàctic, recursos bibliogràfics, infraestructura i activitats extracurriculars que organitza el centre mateix) sinó fins i tot, en molts casos, a cobrir certes despeses de funcionament ordinari dels centres (llum, telèfon, fotocòpies, paper higiènic...) pel retard i la insuficient dotació de l'Administració. Aquest fet fa paleses diverses circumstàncies: la primera és la manca de la mateixa Administració de dotar com caldria i amb la celeritat necessària els centres educatius. La segona, la desigualtat que representa pel que fa als recursos per als mateixos centres en un sistema educatiu que hauria d'oferir una igualtat de condicions i un nivell equitatiu de qualitat, almenys a tots els centres sostinguts amb fons públics. Així, centres amb APIMA amb forta capacitat de mobilització de recursos (bé per les pròpies condicions socioeconòmiques de les famílies, bé per la capacitat d'aconseguir recursos) es trobaran en millor situació que centres amb APIMA poc dinàmiques o amb poca capacitat. Finalment, aquesta realitat mostra la complexitat i una certa dispersió d'un sistema de finançament que deixa en mans de les famílies (i en aquest cas, de les APIMA) una part important del funcionament dels centres. En aquest sentit, la desaparició de les subvencions per a les APIMA i federacions i de les ajudes individuals a les famílies (per a llibres, per a menjador, per a transport...) no fa sinó augmentar la càrrega econòmica de les famílies i posar en risc la realització de moltes de les activitats i serveis (complementaris i extraescolars) que han ofert fins ara als centres a baix cost i que permetien que les famílies amb poca capacitat econòmica en poguessin fer ús. Les famílies dels centres concertats, tot i que en menor mesura, ja que l'aportació d'aquestes al manteniment dels serveis complementaris i extraescolars sol ser major que als centres públics, també s'han vist afectades per la desaparició i reducció de les ajudes públiques, especialment la que afecta els llibres escolars i les beques de menjador.

5. PERSPECTIVES DE FUTUR I NOUS REPTES

Des del curs 2010-11 la inversió pública destinada al suport de les activitats i el funcionament de les APIMA s'ha suprimit completament, com també l'ajuda destinada a les federacions. Els recursos provinents dels ajuntaments, tot i que no han desaparegut, s'han reduït dràsticament, i tot això, en un moment en què les progressives retallades en la inversió pública en el sistema educatiu deixen molts de centres sense la capacitat no ja d'oferir serveis complementaris com ara sortides, activitats extraescolars, escola matinerana o menjador, sinó fins i tot serveis bàsics per assolir uns nivells acceptables d'èxit escolar, com els programes d'orientació i reforç educatiu i altres programes socioeducatius destinats a la millora de la convivència, atenció a la

diversitat, etc.²⁰ La desaparició de les subvencions i les retallades del finançament han fet perillar serveis tan necessaris per a les famílies com són escoles matineres, activitats extraescolars, menjador i fins i tot les escoles de pares. La reducció de la capacitat de les APIMA per cobrir una part del cost d'aquests serveis, que permetia oferir preus baixos i, per tant, ampliava les possibilitats que més famílies se'n beneficiassin, deixa ara tot el pes econòmic a les famílies. No escapa a ningú que, davant la perspectiva d'haver de pagar preus elevats per uns serveis que els són necessaris, moltes famílies deixaran de fer-ne ús recorrent a altres estratègies (potser fins i tot sense la garantia de qualitat desitjable), per tal de conciliar els horaris escolars amb els laborals i d'oferir un suport educatiu als fills.

Les estratègies actuals de «reajustament financer» en educació sembla que van en la direcció de voler diferenciar l'àmbit social de l'àmbit purament pedagògic en el sistema educatiu, deixant a les famílies tot el pes, tant financer com de gestió, d'aquelles àrees que no són estrictament l'organització i l'ensenyament de continguts curriculars. Tot això, en el marc d'un sistema educatiu que necessita relacionar-se i integrar-se amb el context social en el qual es desenvolupa per poder arribar no sols a nivells acceptables (dins la mitjana europea almenys) d'èxit escolar, sinó a la cohesió social. Els principis sobre els quals suposadament se sustenta el model de sistema educatiu espanyol (recollits a l'article I de la LOE i que recull la mateixa normativa autonòmica):²¹ igualitari, democràtic, inclusiu, amb una comunitat educativa integrada i cohesionada, amb famílies més participatives, que «actui com a element compensador de les desigualtats personals, culturals, econòmiques i socials», contradiuen moltes de les actuacions que s'estan posant en marxa des de l'Administració pública. Moltes d'aquestes mesures vénen a reestructurar àmbits d'actuació i condicions consensuades des de feia temps i suposen l'enduriment de les condicions en què es desenvoluparà la tasca educativa (augment de ràtios, reducció de professorat, reducció d'alguns importants mecanismes de suport...).

L'evolució històrica del sistema educatiu i del moviment associatiu de pares i mares d'alumnes ens mostra que els processos d'inclusió i exclusió de serveis complementaris als centres escolars estan molt en funció de la conjuntura econòmica i condicionen l'actuació (i la mateixa naturalesa) de les APIMA. Garreta ja explica que els anys noranta té lloc una emergència important de les APIMA com a estratègia per cobrir aquestes necessitats de conciliació familiar i d'equilibri social que representen els serveis complementaris, a canvi, emperò, de perdre de vista els objectius que històricament havien estat importants per a aquest moviment (GARRETA, 2008, pàg. 60). Sembla, doncs, que ens

²⁰ - Desaparició dels programes PISE-ALTER CAPI i PROA el curs 2011-12.

- Reducció del programa de reforç escolar Èxit (Ajuntament de Palma) el curs 2011-12.

- Desaparició de les figures dels educadors socials en molts d'ajuntaments, els quals exercien una important tasca socioeducativa als centres, el curs 2011-12.

- Reducció del 30% del professorat de suport a l'atenció de l'alumnat (EAP i EOEP) prevista per al curs 2012-13, segons dades de FE-CCOO.

²¹ «Una educació de qualitat per a tots els ciutadans és aquella que respon a les noves demandes socials de manera eficaç i que proporciona, a més d'un increment en la qualitat de vida, igualtat, justícia i oportunitats per a tothom. És en aquest context que s'ha reconegut la contribució de les activitats complementàries i extraescolars per aconseguir una formació plena de l'alumnat. Per altra banda, aquest tipus d'activitats permet una major participació de la comunitat educativa, especialment dels alumnes i de les seves famílies, potencia la implicació d'aquests sectors en la vida del centre i desenvolupa valors relacionats amb la socialització, la participació i la cooperació», a les Instruccions per a l'obertura a la comunitat educativa de centres públics d'educació infantil, educació primària i/o educació especial en horari no lectiu els matins abans de començar la jornada escolar, per al curs 2012-13 (<http://www.caib.es/govern/archivo.do?id=1170078>).

tornam a trobar de nou en el punt en què les famílies s'han de mobilitzar per garantir un futur als fills que depèn més que mai dels propis recursos privats. Si les APIMA han de fer-se càrrec d'aquests serveis o no, en el marc de les seves funcions i en benefici d'una major participació, és ja una qüestió política i/o, en tot cas, discutible. Alguns autors pensen que és precisament aquí on han de centrar els seus esforços els pares i mares, en un context socioeconòmic que incrementa les necessitats d'aquests serveis per a les famílies i amb unes polítiques que tendeixen cap a un liberalisme que desproveeix l'Estat d'una part important de les seves competències. Altres veus són de l'opinió que les APIMA són les més ben situades per desenvolupar accions i programes comunitaris que ajudin i complementin l'acció educativa dels professionals dels centres i ajudin a garantir un major èxit escolar (BOLÍVAR, 2006). Per això, emperò, cal precisament que les APIMA es vegin lliures d'una càrrega de gestió molt pesada i centrin els esforços i recursos en el desenvolupament i dinamització d'un projecte educatiu que fomenti la participació democràtica de la comunitat educativa, o en tot cas, que rebin un suport econòmic per poder garantir l'èxit dels serveis que presten.

Tanmateix, el context social, econòmic i polític no és el mateix que el que es va viure els anys noranta, i no escapa a ningú que segueixi mínimament els mitjans de comunicació que l'acció reivindicativa de les famílies s'ha incrementat de forma evident a partir de les mesures que ha pres l'Administració central i autonòmica referents a l'organització del sistema educatiu dels cursos 2011-12 i 2012-13. Tant arreu de l'Estat espanyol com en concret a les Illes Balears, s'han reproduït múltiples i creatives formes de protesta impulsades per la comunitat educativa (professorat, alumnat i famílies). La constitució de la Plataforma Crida (<http://plataformacrida.blogspot.com/>) i les nombroses manifestacions organitzades tant de manera federada per la COAPA com individualment per les APIMA de centres concrets (bàsicament públics però també alguns de concertats) ha estat la tònica durant tot el curs 2011-12. No s'ha d'oblidar que una de les principals aportacions de la participació de les famílies al sistema educatiu és precisament la seva funció de control i reivindicació de millores que garanteixin no sols el futur dels propis fills sinó el futur d'una societat sencera.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

BALLARÍN FORCADA, J. (2012). «Participación de las familias a través de las APAs en los centros escolares». Consultat a: <http://www.educaweb.com/noticia/2012/02/27/participacion-familias-traves-apas-centros-escolares-15301.html> (23/06/2012)

BOLÍVAR, A. (2006). «Familia y escuela: dos mundos llamados a trabajar en común». *Revista de Educación*, 339, pàg. 119-146

COMELLES, M. J. (2009). *Família i escola. Compartir l'educació*. Barcelona: Graó

Dictamen 7/2009 del Consell Econòmic i Social sobre l'eficàcia del sistema educatiu de les Illes Balears

FERNÁNDEZ ENGUITA, M. (1993). *La profesión docente y la comunidad escolar: crónica de un desencuentro*. Madrid: Morata.

FERNÁNDEZ ENGUITA, M. (2007). «Educar es cosa de todos: escuela, familia y comunidad». A: GARRETA, J. *La relación familia y escuela*. Edicions de la Universitat de Lleida

GARRETA, J. (2007). *La relación familia y escuela*. Edicions de la Universitat de Lleida

GARRETA, J. (2008). *La participación de las familias en la escuela pública. Las asociaciones de padres y madres del alumnado*. Madrid: CEAPA. <http://www.educaweb.com/noticia/2012/02/27/participacion-familias-traves-apas-centros-escolares-15301.html>

MARTÍNEZ GONZÁLEZ, R. A. (2009). *Programa guía para el desarrollo de competencias emocionales, educativas y parentales*. Ministerio de Sanidad y Política Social. Secretaría General de Política Social y Consumo. Dirección General de Política Social de las Familias y de la Infancia

MONTAÑÉS, F. (2007). «La participación de madres y padres en los centros escolares». A: GARRETA, J. *La relación familia y escuela*. Edicions de la Universitat de Lleida.